

Peter Eigner

Spekulánsok, „szürke eminenciások” és a régi bécsi patríciusok hanyatlása*

*Tézisek a két világháború közötti osztrák vállalkozó polgárságról***

A (rég)i osztrák polgárság kutatási területe az utóbbi években sokszínűbbé és gazdagabbá vált.¹ E társadalmi csoportnak mégis egy nagyon fontos szegmenséről, a vállalkozó polgárságról mindeddig nem születtek összefoglaló vagy áttekintést nyújtó munkák, sőt az átfogó esettanulmányok is ritkák.² Alábbi írásom, melynek középpontjában az iparos és bankár nagypolgárok állnak, sem vállalkozhat e hiány maradéktalan pótolására, elsősorban a további kutatások kiindulási pontját, alapját kívánja megadni.³

A tanulmány a két világháború közötti időszakra összpontosít, a gazdasági stagnálás – vagy akár hanyatlás – korszakára, melynek kezdetét és végét két, politikai változást hozó év, 1918 és 1938 jelenti. Számos polgári visszaemlékezésben az 1918-as év a hanyatlás korát vezette be.⁴ A „biztonság aranykora”, amelyben „mintha minden örök életűnek készült volna”⁵ elmúlt. Azt azonban senki sem sejtette, hogy Ausztria „csatlakozásával” a nemzetiszocialista Németországhoz [Anschluss] egy sokkal nagyobb katasztrófa vár legalábbis az osztrák zsidó vállal-

* Peter Eigner: Spekulanten, „graue Eminenzen” und der Untergang des Altwiener Patriziats. Thesen zum österreichischen Wirtschaftsbürgertum in der Zwischenkriegszeit In: Karl Bachinger – Dieter Stiefel (Hrsg.) *Auf Heller und Cent. Beiträge zur Finanz- und Währungsgeschichte*. Wirtschaftsverlag Ueberreuter, Frankfurt – Wien, 2001, 345–370. (A könyv Herbert Matis 60. születésnapja alkalmából készült.)

** Wirtschaftsbürgertum kifejezést következetesen vállalkozó polgárságként fordítottam, ám itt a vállalkozó fogalma nem a schumpeteri értelemben vett újító gazdasági aktorra utal, hanem csupán olyan személyre, akinek gazdasági érdekei, funkciói vannak. A terminológia önmagában is elem-

1 Nem utolsósorban azoknak a publikációknak köszönhetően, amelyek az Ernst Bruckmüller és Hannes Stechl vezetésé alatt működő *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* (Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien) kutatási projekt keretében születtek.

2 Példaként hivatkozhatunk Ingrid Mittenzwei monográfiájára (1998), vagy Oliver Kühschelm kitűnő esettanulmányára (2000).

3 Ez magyarázza a tézisek talán sokak számára provokálónak tűnő kiélezését. A [tanulmány keretétől szolgáló] kötet *Festschrift* jellegének megfelelően a regényekből, napi és hetilapokból, önéletrajzokból stb. vett idézetek sajátos szint hivatottak kölcsönözni az itt következő írásnak. A témáról az első gondolatokat lásd Eigner–Natmeßnig 1998.

4 Legendás és ennek megfelelően sokat idézett Otto Bauer együttérző megemlékezése a régi bécsi patríciusokról. Otto Bauer <1923> 1976: 2. kötet, 755 sk.

5 Stefan Zweig 1981: 13. Ezután következik a kor érzékletes leírása, találóbban stilizálása: „Ebben a nagy birodalomban minden a helyén volt, minden rendíthetetlennek látszott, leginkább a legmagasabb helyen az agg császár; hanem ha mégis meghalna az uralkodó, tudvalevő volt (legalábbis így hitte mindenki), újabb lép a helyébe, és semmi sem változik az örökletes rendben.” (Zweig 1981: 13–14.)

kozó polgárságra. Vizsgálatunk egyik központi kérdése éppen annak elemzése, mennyire bizonyulnak ezek a cezúrák döntő – és messze ható – jelentőségűnek az osztrák vállalkozó burzsoázia struktúrájára és összetételére nézve. Egy másik kérdés szinte szükségszerűen adja magát: nincsenek-e esetleg a fejlődésnek további töréspontjai az általunk vizsgálandó időszakban? Hogyan hatott a vállalkozó polgárságra az infláció, a bankkoncentráció folyamata, a világgazdasági válság, vagy a *Creditanstalt* összeomlása?

E rendszerváltságot hatásainak elemzése mellett figyelmet kell fordítanunk azokra a következményekre is, amelyek a kapitalista gazdaság szerkezetének ekkoriban megfigyelhető lassú átalakulásából adódnak (tulajdonosiból ügyvezetői vagy menedzserkapitalizmus kialakulása⁶). Az átalakulás számos újságcikkben olyan (al)címekben csapódott le, mint „lecsúszás az igazgatótanácsba”. A folyamat eredményeként a fokozódó növekedés és a szervezeti struktúra ezzel együtt járó komplexitása miatt a családi vállalatokból menedzseri, ügyvezetői vállalatok lettek, a tulajdonosok többnyire igazgatótanácsokká alakultak, ritkábban vezérigazgatókká vagy elnökségi tagokká váltak. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy Ausztriára nem érvényes, amit Németországra nézve nemrég állapítottak meg. Ott ugyanis a társadalomtörténeti polgárság kutatás és a szociológiai elitkutatás egyaránt „a menedzsereknek és a nagyrésztvényeseknek az 1918-as, 1933-as és 1945-ös politikai cezúrákkal dacoló körét”⁷ mutatta ki, és „emiatt a kontinuitás az a kulcsszó, amely [...] a német gazdasági elitet a 20. század első felében és ezen túl is jellemezheti.”⁸ Erre az interpretációra – diszkontinuitás helyett kontinuitás – ugyanakkor osztrák részről is vannak példák. Ha az 1920-as és 1930-as évek vonatkozó kiadványait, társasági almanachokat és biográfiai munkákat lapozgatunk,⁹ úgy tűnik, az osztrák vállalkozó polgárság szinte sértetlenül vészelte át a Habsburg-monarchia összeomlását és az inflációs időszak zűrzavarát.

A nagypolgári életstílushoz továbbra is hozzátartoztak az olyan jól ismert attribútumok, mint egy saját villa vagy vidéki kúria, saját városi ingatlan, de legalábbis egy többszobás lakás, vagy mint a népes számú alkalmazott, nevelőnő és házi tanító foglalkoztatása. A salzkammerguti vagy a karintiai tavaknál töltött nyaralás, esetleg egy cseh gyógyfürdőhelyre vagy a Földközi-tengerre való utazás éppúgy a polgári életmód részét képezte, mint sportambíciók ápolása, exkluzív klubokbeli tagság, vagy a ranghoz illő társasági érintkezés. A háború előtti évekhez képest talán csak a saját autó számított újdonságnak, amit „úrvezetőként” maguk is vezet-

6 Az itt használt elmélet- és fogalomrendszer lényegében Alfred D. Chandler Jr-t követi, aki három vállalkozástípust különböztet meg: *personal enterprises* [személyi], *entrepreneurial enterprises* [vállalkozói] mint átmeneti forma és *managerial enterprises* [ügyvezetői vállalat]. Ausztria vonatkozásában különösen Franz Mathis kétkötetes munkájára kell utalni (1987, 1990, lásd kiváltképp a második kötet Bevezetőjét, 15 skk.). [v.ö. Halmos Károly e számban megjelent írását – A Ford.]

7 Ziegler 2000: 15. Jóllehet kizárólag az 1933-as évre vonatkozóan Ziegler egy „korábban Németországban nem ismert (részleges) személyi kicserélődésre” hívja fel a figyelmet. (Ziegler 2000: 16.)

8 Ziegler 2000: 15. Lásd még Zapf 1965: 139 sk.

9 Mint például: *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft 1929...* (é.n.) vagy *Die geistige Elite Österreichs...* (1936).

tek – miként arra büszkén hivatkoztak.¹⁰ Ezek a lektűrök statikus képet közvetítenek: az osztrák polgárságnak a Habsburg-monarchia bukásán átívelő kontinuitásának képét. Hasonlóan érvel Friedrich Torberg is a híres *Tante Jolesch* című művében, amikor a múlttal való végérvényes szakítást 1938-ra teszi.¹¹ A két háború közötti osztrák irodalomban olyannyira elterjedt Habsburg-mítosz (pl. Joseph Roth regényei) itt is nyomot hagyott.

„Jóllehet az az Ausztria, amely 1938-ban formálisan is megszűnt létezni, nem számíthatott sem a régi Ausztria örökösének, sem annak hasonmásának; de még mindig képes volt bizonyos kontinuitást megőrizni, ha már nem is számított többé centrumnak, egyfajta kapcsolódási pont volt, ahol a valamikori, még nem teljesen felfeslett szálak összefutottak. Prága és Budapest szellemileg, művészetileg és atmoszférájában még mindig szoros kölcsönhatásban és cserekapcsolatban állt Béccsel. A cseh gyógyfürdők, a dalmát tengerpart, a magyarországi nyaralóhelyek és a szlovákiai téli sportparadicsomok továbbra is az osztrákok megszokott világához tartoztak. [...] A fiatal bécsi színházat még mindig Mährisch-Osteraub, Aussigba vagy Bielitzbe szerződtek, a „Prager Tagblatt”, a „Pester Lloyd” és a „Czernowitzer Morgenzeitung” ugyanazzal a magától értetődéssel volt megtalálható a bécsi kávéházakban, mint a brünni, zágrábi és trieszti kávéházakban a „Presse”, a „Tagblatt” és a „Journal” Bécsből.”¹²

*1. tézis: A osztrák–német és különösen a régi bécsi polgárság a területvesztésből, az inflációból, a lakásbérlők érdekeit védő rendelkezésekből [Mieterschutz], a költségvetés stabilizációjából és a bankcsődökből eredően egyértelműen az 1918/19-es átalakulás veszteseihez tartozik.*¹³

Már a köztársaság alapításának évében világossá vált, hogy a korabeli fejlemények nemcsak politikai átalakulást hoztak magukkal, hanem a korábbi Habsburg-monarchia társadalmi és gazdasági alapjait is mélyen megrendítették, s az új osztrák államot (miként a többi utódállamot is) teljesen megváltozott keretfeltételekkel szembesítették. A jövő bizonytalan volt, és az osztrák nagypolgárság jelentős része számára inkább negatívan, mint pozitívan festett.¹⁴ Az elvesztett háború már sejteni engedte a területi változásokat és a kisállammá válást, melyek révén az osztrák gazdaság részben teljesen új alapokra helyeződött, munkamegosztásra épülő folyamatok megszakadtak, egyes iparágak felül-, mások alulreprezentálttá váltak. Ezeket a sejtéseket erősítették pl. a prágai, nemzeti egyenjogúsítást hirdető kijelentések is. A már a háború alatt, persze csak fokozatosan elszabaduló infláció

10 Stekl 2000: 21.

11 „[A] történelemkönyvek, a szokásos felszínességgel, a hanyatlás kezdetét 1918-ra teszik. Valójában ez csak 1938-cal kezdődik.” (Torberg 1995: 253.)

12 Torberg 1995: 253.

13 Vö. pl. Bruckmüller 1993; újabban pedig Stekl 2000: 15.

14 Az újonnan létrejött utódállamok vállalkozó polgárai körében azért lehetett egyfajta felszabadulás érzet is, itt a Bécsből és a német nyelvű Ausztriától való elszakadás feletti öröm felülmúlta a késztéseket.

a tulajdon messze ható átrendeződését jelezte előre. Különösen az osztrák–német, illetve a bécsi polgárság patrióta kötelességből jelentős összegeket fektetett hadikölcsönbe, olyan papírokba, amelyek a háború végével értéktelenné váltak. Alig akad polgári visszaemlékezés, melyben ne említenék meg ezt a tényt.¹⁵ A később nekilendülő infláció a normális töredékére csökkentette a pénzáradékok és illetmények értékét.¹⁶ A lakásbérlok érdekeit védő rendelkezések bevezetésével (majd fenntartásával) meggyengült a háztulajdonosok csoportja (a bécsi kispolgárság mellett ez a réteg volt a Lueger-mozgalom¹⁷ politikai alapja), hiszen jelentősen lecsökkentek jövedelmei.¹⁸ 1918 további következménye volt a társadalmi különbségek nivellálódásának tendenciája. Így a főnemesség és a nagypolgárság között is nagyobb átjárhatóság alakulhatott ki. Az arisztokrata életstílus legalább bizonyos elemeinek fenntartása érdekében néhány régi osztrák nemesi ház nagypolgári családokkal házasodott össze.¹⁹

Az átfogó – politikai, gazdasági és társadalmi – átalakulás nyilvánvaló jeleit azonban nem ismerte fel időben és nem értelmezte elég következetesen a vállalkozó polgárság valamennyi képviselője.²⁰ Még a Monarchia szétesésének kellős közepén sem akarta belátni a vállalkozó polgárság néhány tagja a folyamat visszafordíthatatlanságát. Az 1918 utáni vagyonsztartás az osztrák polgárság körében így inkább volt szabályszerű, mint kivételes. A kivételek egyikének számított a Wittgenstein család. Az 1913-ban elhalálozott bányászparos Karl Wittgenstein mobil tőkét nagyrészt amerikai értékpapírokba (különösen a *U. S. Steel Corporation* részvényeibe) fektette. Pénzügyi messzelátásról tanúskodik az a döntés is, hogy az Ausztriában hagyott és államkötvényekben fekvő tőkét röviddel a háború vége előtt pénzzé tették, és a felszabaduló vagyont ingatlanokba fektették.²¹ Az 1918 utáni politikai, s ezzel együtt a gazdasági helyzet gyakran feltűnően téves értékelésére példa August (II) Miller-Aichholz egyik levele: „A szén, a nyersanyagok, az ásványkincsek [területi] megosztása bizonyára eredményez majd némi átrendeződést az ipar viszonylatában. [...] Ám mindenekelőtt a közös pénz és a hadikölcsön

15 Vö. pl. a történetíró és iparos Friedrich Engel-Jánosi szavait: „Az osztrák pénzügyi nagyságok szüleimnél tett látogatásai terjedelmes hadikölcsön kötvénypakettek alakjában hagytak nyomot, ezek később igazán megfelelőnek bizonyultak tapétázáskor.” Engel-Jánosi az emlékiratai következő mondatában már a háború utáni gazdaságpolitikát kritizálja: „A háború utáni pénzügyi szakemberek, mint A(h)rer és Schumpeter jelentős mértékben felgyorsították az osztrák polgárság teljes tönkretételét.” (Engel-Jánosi 1974: 71.)

16 Alexander Spitzmüller, császári kereskedelmi miniszter és az *Osztrák–Magyar Bank* utolsó elnöke megemlíti emlékirataiban, hogy az inflációs időkben bankvezéri illetménye nem volt kétszer akkora, mint a portásé. (Spitzmüller 1955: 346 sk.)

17 Karl Lueger (1844–1910) a Keresztényszocialista Párt egyik alapítója, aki tömegpárttá szervezte a mozgalmat. 1897-től haláláig Bécs polgármestere volt. [A Ford.]

18 A lakásbérlok érdekeit védő rendelkezéseknek mindenestre volt egy másik, ellentétes hatása is. Az alacsonyabb lakkberek a polgárság egy részének lehetővé tették, hogy fenntartsák korábbi élet-színvonalukat.

19 Gondoljunk csak a Kink családra, amelynek tagjai – jöllehet csak 1938 után – Auersperg és Schönfeld nemesi leszármazottakkal kelték frígyre. (Pongracz 1994: 91, 109.)

20 Néhány példa Eduard Märztlől 1981: 283 sk.

21 Bartley 1999: 34 sk. A családban nem akadt olyan utód – valószínűleg a család tragikus története miatt –, aki tovább kívánta volna vinni az üzletet.

sokkal erősebb összetartást követel majd meg, mint azt néhány újonnan létrehozott nemzetállam képzei.”²² Két hónappal később elkezdődött Csehszlovákiában a papírpénz felülbélyegzése; a közös fizetőeszköz leváltását nem utolsósorban a hadikölcsönkötvények miatt hajtották végre.

Mint sokan mások, August (II) Miller-Aichholz is a régi gazdasági egység és a régi munkamegosztásra épülő gazdasági kapcsolatok fennmaradásában reménykedett,²³ ami egy újabb téves értékeléssel állt összefüggésben a Monarchia gazdasági örökségére és Ausztria termelőképességére vonatkozóan. Ez a „szegény, feldarabolt állam” – 1918 után August (II) Miller-Aichholz többnyire csak olyan jelzők társaságában emlegette „Ausztriát”, mint „szegény” vagy „feldarabolt” – szerinte „önállóan nem életképes”.²⁴ Messze nem egyedül Miller-Aichholz képviselte ezt a véleményt. A háború utáni első évek meghatározó témája volt az Ausztria gazdasági életképessége körüli vita. Talán ez a szkepszis magyarázza azt is, hogy az osztrák bankok miért hittek továbbra is nagyhatalmi ábrándjaikban, amely hit az 1920-as évek nem megfelelő expanziós üzleti politikájában öltött testet. A tisztán osztrák üzletekre való összpontosítást elképzelhetetlennek tartották nagyobb üzleti veszteség nélkül. Néhány vállalkozó polgár valószínűleg a hétköznapiakon is megtartotta fényűző életmódját, egyesek a tények teljes félreismerése mellett, mások legalábbis halk kétségek közepette.²⁵

Bár aligha akadt olyan társadalmi csoport, legyen szó munkásságról, katonaságról, arisztokráciáról vagy polgárságról, amelyet ne érintettek volna az 1918-as és az azutáni messze ható változások (a Habsburg-monarchia megszűnése, a köztársaság megalapítása, a szociálpolitikai változások), az a megrázkódtatás, amelyet 1918 a régi osztrák vállalkozó polgárság nagy részére nézve jelentett, különösen hevesnek és mélynek látszik. A polgári önértelmezés tartós meghasonlásával és hosszú távú megrendülésével kell számolnunk, s mindez a korrupció számos formájában kifejezésre jutott.

Az egykori biztonság megszűnéséből eredő rendkívül nagy bizonytalanságból, az új állammal való azonosulás hiányából és a téves helyzetértékelések sorából előállt keverék némi robbanóerőt is rejtett magában. Ezek a tartós hatások, a régi osztrák vállalkozó polgárság széles körének nyugtalansága és bizonytalansága ellentétben állt az infláció nyerteseinek feltűnést keltő, mindent egybevetve azonban csak rövid intermezzójával. A gazdaságilag meghatározó nagypolgári körökbe való bekerülés számszerűen is messze alatta maradt az ezen körből való kihullásnak, kiesésnek, amit a strukturálisan szükséges fejlődés is eredményezett.

22 August (II) levele sógorához, Oskar Hutierhez, Bécs, 1919. január 8. (Kühschelm 2000: 125.)

23 Azok közül, akik végül csatlódtak ebben a lehetőségben (egy fajta Dunai Föderáció gondolatában), sokan támogatták később a Németországhoz való csatlakozást.

24 Kühschelm 2000: 126.

25 Mint pl. Engel-Jánosi: „Valójában a korábbi életmódunkat folytattuk, olykor kissé, néha nagyon is nyugtalanul és aggódva amiatt, hogy mit hoz a jövő.” (Engel-Jánosi 1974: 71–72.)

2. tézis: *Az inflációs időszak végéig (1924/25) Ausztria gazdaságát és társadalmát egy vékony feltörekvő réteg határozta meg, amelynek rövid intermezzója hosszú távú következményeket hagyott maga után, így például az antiszemitizmus megerősödését és a fiatal demokráciába vetett hit meggyengülését.*

Ezt az 1918/19-es, a multinacionalitás által jellemzett régi osztrák vállalkozó polgárságra nézve különben sem túl kedvező helyzetet tovább fokozta a pénz 1918 utáni igen gyors ütemű elértéktelenedése, amely hamarosan hiperinflációba toroklott. A polgárság egyértelműen az infláció áldozatai közé tartozott, mivel eleve több lehetősége volt nagyobb megtakarítás felhalmozására akár takarékkönyvek, akár kötvények alakjában. Lekicsinylően szokás beszélni az „udvari tanácsosi cím inflálódásáról” [Hofratsinflation], amikor az elveszett vásárlóerőt anyagi előnyökkel nem járó címekkel [Titel ohne Mittel] próbálták ellensúlyozni.²⁶ Nem csak anyagi értelemben voltak veszteségei e rétegnek. A háborús évek, majd a háború utáni időszak a polgári kultúra és a polgárság hagyományos értékei számára is kihívást jelentett.²⁷ „A radikális változás [...] csak a felszínen, politikai síkon maradt el; belsőleg hatalmas forradalom ment végbe a háborút követő első években”.²⁸ „Micsoda vad, anarchista, valószínűtlen kor volt az! Ahogy a pénz értéke eltűnt, úgy következett el Németországban és Ausztriában valamennyi érték napfogyatkozása.”²⁹ Ha – a kortárs benyomásra hagyatkozva – az inflációs időszakot a polgári értékek hanyatlásának, a polgári tartás és viszonyítási pont elvesztésének³⁰ koraként jellemezzük, fokozódik 1918/19 korszakhatár jellege.

Az osztrák napilapok 1920-as évek eleji címlapjainak és gazdasági oldalainak áttekintése tovább erősíti az osztrák vállalkozó polgárságban bekövetkező strukturális törés benyomását. A szalagcímek életre hívták az „újjgazdagok” típusát, a Boseleket, Castiglionikat és Kolakat, és nemcsak ezek gazdasági tranzakcióin keresztül, amelyek közül a leglátványosabb – és máig vitatott – az *Alpine Montangesellschaft* részvénytöbbségének eladása volt (Castiglioni és Kola részvételével), hanem társadalmi hatásuk révén is. A régi osztrák polgárság számára különösen fenyegetőnek tűnt megjelenésük a tradicionális bankokban és ipari vállalatokban, vagyis saját örökölt bástyáik falai között.

26 Sandgruber 1995: 360.

27 „A háború ezen kívül fellazította polgári szokásokat.” (Spiel 1989: 39.)

28 Zweig 1981: 272. Zweig leírását az inflációs időszakról lásd: Zweig 1985: 332 skk, különösen 334 skk.

29 Zweig 1981: 275.

30 Ahogy ez egy jó adag opportunizmus formájában megfogalmazódik: „A bankigazgatók és nagyiparosok abban reménykedtek, hogy »vállalatvezetőként« jó menedéket találnak a bolsevizmusban. Egy bizonyos Günther úr, a *Bodenkreditanstalt* ipari tanácsadója, a jelenlétemben arról biztosította Otto Bauert, hogy előnye lesz abból, ha többé nem a részvényeseket, hanem a népet szolgálja. Elképzelhető egy ilyen kijelentés hatása, ha tudjuk, hogy ezt az embert, persze jogtalanul, Ausztria legjobb ipari szervező elméjének tartották.” (Mises 1978: 12 sk.)

Fenyegető volt továbbá az is, hogy a felemelkedők többnyire más társadalmi rétegekből származtak, pl. a kispolgárságból, mint Bosel. A hadigazdaság és az 1918/19-es változások ideje láthatóan kedvező feltételeket kínált a gyors gazdasági felemelkedéshez, miként ezt Bosel és Castiglioni karrierje is mutatja. Mind a felemelkedés gyorsasága, mind annak homályban és feltételezések kódében maradó mechanizmusa tovább szította a régi osztrák vállalkozó polgárság bizonytalanságát és irigységét.

Camillo Castiglioni³¹ még a háború alatt vált a *Depositenbank*, egy közepes nagyságú bank vezetőjévé, karrierjét alapvetően annak köszönhetné, hogy ipari érdekeltségeit perspektívikusan okosan helyezte el az olyan új – a háborúban különösen fontossá váló – ágazatokban, mint a repülőgépipar és az autógyártás. Hogy mennyiben segítették felemelkedését a császári udvarhoz és Károly főherceghez fűződő kapcsolatai, ennek vizsgálata további kutatásokat igényel. Sigmund Bosel hatalmának és vagyonának jelentős részét ezzel szemben a háború alatti élelmiszer- és textilellátásbeli érdekeltségeinek köszönhetné, a felhalmozott textiláru külföldi eladásából jutott devizához. 1918 nyarától ő bonyolította a rendőrség élelmiszerellátását, amelynek vezetőjével, Schoberrel hosszú időre szóló kapcsolatot tudott kiépíteni.³² Bosel lemondott a fizetéséről, Schober szerint Bosel a feladat ellátásáért cserébe császári tanácsosi rangot kívánt magának. Kérdéses, hogy Bosel valóban lemondott volna valamennyi saját üzletéről hivatali ideje alatt, de az kétségtelen, hogy biztosította magának Schober jóindulatát. 1919 közepén Bosel visszavonult a feladattól, s valódi felemelkedése csak most következett. Castiglionihoz hasonlóan az ő karrierje is egy magánbankház alapításán keresztül vezetett egy tekintélyes bécsi bank, Bosel esetében az *Unionbank* megszerzéséhez.³³ Castiglionihoz hasonlóan Bosel is körültekintő sajtópolitikát folytatott és 1922-ben megalapította a *Der Tag* című bulvárlapot. Továbbá Castiglionihoz hasonlóan benne is élt a vágy, hogy mecénásként gondoljanak rá, s ezzel megszabadulhasson az „üzérkedő” imázsától. A hivalkodó fogyasztás (Boselnek pl. 18 autója volt) ugyanakkor az „újjgazdag” sztereotípiáját erősítette a közvélemény szemében. Bosel különleges ügyessége a hivatali kapcsolatok hasznosítása terén végül a *Postsparkasse* körüli botrány során mutatkozott meg, amikor maga Schober vette védelmébe a két legfőbb felelőst: Boselt és Ahrert. Volt még valami közös Bosel és Castiglioni sorsában: amilyen gyorsan bukkantak fel, olyan rövid ideig tartott „uralmuk”. Castiglioni birodalma a frankspekuláció következtében 1924-ben omlott össze, Bosel konglomerátuma 1926-ban jutott hasonló sorsra.

31 Camilo Castiglioni személyéről lásd: Ausch 1968: 157 skk.; Lewinsohn 1925: 236 skk., 250 skk.; März 1981: 220 sk., 358 sk., 465.

32 A jó kapcsolatok megszerzése érdekében Bosel viselkedését általában könnyedség jellemezhetné: „S. B. mesterien értett ahhoz, hogy minden helyzetben barátokra tegyen szert.” (*Das Jahrbuch...* 1929: 70.) Bosel és Schober kapcsolatáról lásd: Huber 1990: 62 skk. Boselről további részleteket lásd: Hoffmann 1990.

33 Vö. Huber 1990: 179 skk.

Bosel és Castiglioni értékelésének skálája a legnagyobb tisztelettől, szinte már bálványimádattól a legszigorúbb kritikáig, kárhoytatásig terjed.³⁴ A társadalmi ranglétrán felemelkedők nevei szinte valamennyi húszas évekbeli, bécsi ábrázolásban megjelennek – legyen az tudományos³⁵ vagy inkább szélesebb közönséghez szóló írás³⁶. Így a korabeli szépirodalomban, pl. Hugo Bettauer vagy Felix Dörmann regényeiben is felismerhetően kirajzolódik a szétesőben lévő társadalom képe (és természetesen itt is feltűnik – többé vagy kevésbé rejtetten – Bosel és Castiglioni neve).³⁷ A változás ugyanakkor nem csak az osztrák vállalkozó elit egy új rétegének felemelkedésére koncentrálódott, hasonló változást eredményezhetett a generációváltás is.³⁸

A luxust idéző életmód, a nagyvonalú mecénási tevékenység és a politikához kötődő szoros kapcsolatok sem számítottak feltétlen újdonságnak. Ami új volt – vagy legalábbis ekként érzékelhető – az egy új habitus volt, egy új önértelmezés, egy új típus. A gazdagságot nyíltan mutogatták, nem tagadható le bizonyos dekadencia:

„Az üzérkedők (»nyerészkedők«) a legjobb hotelekben laktak, sofőr vezetete limuzinokkal jártak, drága éttermekben vacsoráztak, az új éjszakai bárókban fox-trotot és shimmyt táncoltak, és a hideg hónapokban prémes télikabátot vagy öves szőrme kabátot viseltek, ami akkoriban a keményvaluták milliomasainak egyenruhája volt. [...] Orgiákról és kokainozásról szóltak a pletykák.”³⁹

Ez alapján az inflációs időszakot könnyen tekinthetnénk olyan periódusnak, amelyben „a milliók védett területére betörő új elemek [...] megváltoztatták a gazdagok világát, és új típust hoztak létre: a milliomos plebejst, akiből kívül és belül

34 Karl Kraus pl. a szigorú kritikusok közé tartozott, s „Fackel” [fáklya] című írásorozatának néhány cikkét e két alaknak szentelte. „Emiatt e két férfit – akiknek zsenialitása abban áll, hogy gazdagabbak legyenek, mint azt még egy órája is hitték – titánokként tisztelik – különösen azok, akikben nincs meg ez a tehetség, ugyanakkor kívánatosnak tartják azt –, és varázslatuk nagyobb, mint magának Stinnesnek [Hugo Stinnes – A Ford.], akinek alkotó ereje legalább olyan reális dolgokkal kapcsolatos, mint gyárkérmények, szénbányák és elcsigázott beosztottak, munkások.” (Kraus 1923: 152.) Lásd továbbá Bachinger 1981: 283.

35 Lásd Sandgruber 1995: 359 skk. Inkább meglepő, hogy ugyanez hiányzik Hanischnál (Hanisch 1994).

36 Paul Hofmann, a *New York Times* bécsi születésű tudósítója „The Feverish Twenties” címmel vezeti be a húszas évekről szóló fejezetét, az üzérkedőket, név szerint Boselt és Castiglioniit állítva a középpontba. (Hofmann 1988: 170 skk.) „Nyerészkedők, gengszterek és új gazdagok kicsi és arrogáns társasága ez, akik közül néhányan a háború alatt nyersanyagot, fegyvert, élelmiszert vagy egyenruhát gyártottak [...] és az óriási nyereségen ravasz módon az infláció által nem fenyegetett vagyontárgyakat vettek. Mások sikerrel lovagolták meg a pénzügyi változások hullámaint [...], a francia frank vagy a cseh korona árfolyamának növekedésére és csökkenésére spekulálva” (Hofmann 1988: 171).

37 Így pl. Bettauer *Der Kampf um Wien* című regényében Kastegnetti figurájában nem nehéz felismerni Camillo Castiglioniit.

38 Az 1918 utáni generációváltás elméletét valóban alátámasztja néhány adat. A vezető pozíciókat ekkor már sokkal inkább olyan személyek birtokolták, akik a bécsi tőzsdekrach éve, 1873 körül születtek. Így belőlük már hiányzott az az óvatosság, ami ebből a sokak számára meghatározó krach élményből táplálkozott.

39 Hofmann 1988: 171.

egyaránt hiányoztak az örökölt formák.”⁴⁰ Nem önmagában a luxusszerű fogyasztásról és a dekadenciáról van itt szó, hanem sokkal inkább arról a viselkedésről, ami ezek mögött a jelenségek mögött rejtett. A fiatal demokrácia egyes helyzetei valóban emlékeztettek Hugo Bettauer *Das entfesselte Wien* [A felszabadított Bécs] című regényében kifejeződő felháborodásra, miszerint az igazgatótanácsok, vezérigazgatók és bankárok azt „képzelik, a köztársaság is csak egy olyan részvénytársaság, amelyben náluk van a többségi tulajdon.”⁴¹ Más fejlemények viszont kétséget ébresztenek, vajon nem pusztá képzelmek-e az ilyen megnyilatkozások.

A Castiglioni ügy⁴² különösen alkalmas volt arra, hogy a tudósítók Ausztriáról, mint „európai Panamáról” szólva drámai megfogalmazásokkal éljenek – a *Depositbank* gyors felemelkedését a bécsi nagybankok sorába épp ilyen gyors összeomlása követte; kiderült, hogy Castiglioni néhány tranzakció során a bank kárára gazdagodott tovább. A *Der Oesterreichische Volkswirtschaft* csodálkozásának adott hangot, hogy a büntetőeljárás ellenére „nem tettek lépéseket a bizonyítékok biztosítására. Ehelyett arról értesülünk, hogy befolyásos politikai személyiségek, képviselők, diplomaták és újságírók a legbuzgóbban interveniáltak megfelelő helyeket Castiglioni érdekében.”⁴³ Ebben az ügyben különös jelentősége volt a sajtótudósításoknak, még akkor is, ha Castiglioni e tekintetben is biztosította magát: „Öt újság engedelmeskedett az utasításainak (majdnem a teljes napi sajtó).”⁴⁴

A hatóságok és a bíróság többször is igen kérdéses szerepet játszottak, így pl. a Castiglioni-féle *Depositbank*beli visszaélések kivizsgálásakor. Valamennyi adóakta „hirtelen” eltűnt valahol a kerületi pénzügyi hatóság és a pénzügyminisztérium között.⁴⁵ Magából a *Depositbank*ból is eltűntek dokumentumok, és valószínűleg nem véletlenül éppen azon a napon, amikor az ügyészség [Ratskammer] kiadta az elfogatóparancsot Castiglioni, Goldstein és Neumann ellen, a vádlottak elhagyták Bécset – nyitott kérdés, vajon ki értesítette őket.⁴⁶

A háborús események, a Monarchia felbomlása és a hirtelen fellépő infláció révén megváltozott keretfeltételek láthatóan új kvalitásokat kívántak meg.⁴⁷ Az osztrák korona gyors elértektelenedése és a tőzsdei részvényárfolyamok hirtelen változásai gyors, gyakran szükségképpen spekulatív reakciókat követeltek

40 Tschuppik 1922. Óhatatlanul felmerül ugyanakkor a kérdés, vajon nem eredményez-e hasonló kifogásokat az úgynevezett „újgazdagok” valamennyi betörése e zártnak kívánt világba.

41 Idézi Hall 1978: 38.

42 Vö. Mathis 1996.

43 Der Fall Castiglioni *Der Oesterreichische Volkswirt* [= ÖVW] 1924 októbere 1–4. szám, 17 sk.

44 ÖVW 1924 októbere 1–4. szám, 20. A szoros személyi és anyagi összefonódások a politikusok, a gazdaság képviselői és a sajtó között nem éppen a demokrácia érettségére utalnak.

45 *Die Stunde* 1923. május 9.

46 *Neuer Wiener Journal* 1924. szeptember 30. 1 sk.

47 „A régi gazdagok nem bírták az új idők rohamtempóját; mások voltak, ezerféle gátlásuk volt és a régi Bécs érzékeny, szentimentális lelkülete élt bennük. Az elmúlt nagy napok, von Taussig lovag, Gustav von Mauthner, Moritz Bauer [...] és a pénzember új típusa között alig volt valami közös. Az előkelő Albert von Rothschild, a nagy mecénás, sakkjátékos és amatőr fotográfus úgy illik a kilencvenes évek képéhez, mint Castiglioni a mai Bécshez.” (Tschuppik 1922) Természetesen az ilyen idealizáló leírásokkal óvatosan kell bánni, az idézetek elsősorban korképeként a fejtegetések plasztikusabbá tételére szolgálnak.

meg. Úgy tűnik, mintha szinte egész Bécset magával ragadta volna a spekulációs eufória, de amilyen gyorsan gyakran óriási nyereségeket halmoztak fel, olyan gyorsan el is folyt a pénz. Az inflációnak ugyanakkor nem csak vesztesei voltak. Új ipari birodalmak jöttek létre új kezekben. Az új társadalmi réteg képviselői gyakran léptek a régi nagypolgárság helyébe, demonstrálva azt „a mélyreható tőke-átrendeződést, amely az inflációs időszak alatt ment végbe.”⁴⁸ Mindez nemcsak szimbolikusan értendő, néhány eset alátámasztja, hogy a régi osztrák vállalkozó polgárság vagyontárgyai gyakran közvetlenül a felemelkedők kezébe pottyantak.

Egy ilyen utódlásra, a régi és az új gazdagok képviselőinek közvetlen találkozására példa Eugen Miller-Aichholz műgyűjteményének (közte Tiepolo öt óriásfestményével) és a Prinz-Eugen-Straßen található palotájának eladása 1918-ban Camillo Castiglioninak közel hat millió koronáért.⁴⁹ A tranzakció mögött valószínűleg nem a pénzügyi előrelátás állt, mivel „a vásárló [...] később azzal dicsekedhetett, hogy a gyűjtemény egyik Tiepoloja többet ér, mint mindaz, amit a palotáért és a műkincsekért kifizetett.”⁵⁰ És visszatérve az új habitusról szóló gondolatmenetünkhöz, még valami megkülönböztethette az új gazdagokat a régiektől: egy új – hatásvadász – stílus tört be. Castiglioni kitűnően értett hozzá, hogy magára irányítsa a médiumok figyelmét, amit saját médiabirodalma kétségtelenül nagyban meg is könnyített. Maradjunk a műgyűjtő Castiglioninál. Nem volt elegendő az értékes képek birtoklása, ezek lehetőleg hatásos fel- és bemutatása volt az igazán fontos. Az egyik óriás képet Castiglioni egy függöny mögé rejtette palotája lépcsőfeljárójának falán, amely a legújabb technikai újdonságok segítségével gombnyomásra tárult fel a látogatók előtt.

Castiglioni a Škoda iparbirodalom legfontosabb részeit is megszerezte. A Škoda család a régi osztrák vállalkozó polgárság azon szegmensét reprezentálja, amelyet különösen komolyan érintett a politikai és gazdasági szerkezetváltozás, mivel működési területük a Habsburg-birodalom nagy részére kiterjedt.⁵¹ Néhány régi osztrák ipari konzernre, illetve konglomerátumra és ezek tulajdonosaira igaz volt, hogy egyes telephelyeik és üzemegységeik az „utóállamokba” [Neuaußland] kerültek és további sorsuk egyelőre bizonytalannak tűnt. A legtöbb utóállam által 1918 után keresztülvitt honosítási intézkedések minden bizonnyal gyengítették a (rég) osztrák befolyást, még ha teljesen nem is iktathatták ki.⁵² Hiba lenne azonban ebből általánosítva nagy vagyronvesztésre következtetni, néhány váltságösszeggel, s itt különösen az osztrák bankok immár belföldi fiókjaira és

48 Vö.: Bachinger 1981: 283.

49 Legutóbbi leírása Kühschelm 2000: 127.

50 ÖVV 1927 októbere, 2–8. szám, 31.

51 Egy rövid biográfiában olvasható az a – sajnos közelebről nem részletezett – utalás, hogy Karl Škoda 1919 közepéig volt a Škoda-Művek vezetője, „ekkor a megváltozott politikai viszonyok szükségessé tették, hogy lemondjon pozíciójáról” (Mentschl–Otruba 1965: 161).

52 A relatíve magas személyi kontinuitás (az igazgatótanácsokban és a vezető posztokon), amely az osztrákok nagy tudására, ismereteire és kapcsolathálójára vezethető vissza, elfedi az utóállamokban azt a jelentős anyagi átrendeződést, amelyben a mindenkor belföldi tőke mellett, mindennek előtt bizonyos országokban, a nyugati tőke is befolyáshoz jutott.

konzern vállalataira gondolok, mindenképpen reálsan számoltak. Rádásul olyan stratégiákat is kidolgoztak, mint holdingok megalapítása semleges országokbeli székhelyekkel vagy hogy az egyik családtag felvette egy utódállam állampolgárságát. Szem előtt tartva a háború utáni időszak drámaiságát, amikor az események gyakran tótágast hánytak és a közeli jövőről alig lehetett tudni valamit, amikor a korona értéke naponta romlott, mindebből gyakran adódtak hibás következtetések, szükségeladások stb., amelyek vagyonszereséssel jártak.

Jóllehet a polgári családok számos tagjának továbbra is nagyobb pénzeszközök álltak rendelkezésre, mint más kortársaiknak, és továbbra is magasabb élet-színvonalat tudtak biztosítani, mégis – bátorkodom kijelenteni, hogy elsősorban – a spekulánsok és üzérkedők néhány év alatt elért mesés nyereségei láttán az objektíve is mérhető veszteségeiket krízisnél és romlásnál is nagyobboknak érezték.⁵³ A feltörekvők vagy „újjgazdagok” óriási nyereségei, amit már gyakran a háború alatt, majd közvetlen a háború után halmoztak fel, még drámaibbnak mutatták a régi osztrák polgárság vagyonszereségeit. Az pedig, hogy az „újjgazdagok” között – s miként az a tudósítások alapján megmutatkozott, szinte kizárólag – zsidók voltak,⁵⁴ egyben az antiszemitizmust is felszította és felerősítette.⁵⁵ Szándékosan letagadták, hogy számos nem zsidó, így Otto Waldegg, a *Nordisch-Österreichische Bank* önjelölt vezérigazgatója is ugyanazt a gyakorlatot követte (pl. emissziós szindikátus útján minimalizálták a régi részvényesek befolyását), és ennek révén gazdagodott meg. A zsidók valósággal az infláció bűnbakjaivá váltak.⁵⁶

Ám nem csak az antiszemitizmus virágzott. Széles körben elterjedt volt a demokráciaellenes hangulat is – nem utolsósorban az 1918/19-es rendszerváltás okozta megrázkódtatás miatt és a köztársaság megvásárolhatóságának a feltörekvők viselkedéséből táplálkozó érzése okán. Az osztrák vállalkozó polgárság sem állt ki teljes mellszélességgel a fiatal demokrácia mellett. Alig akad az Első Köztársaságról szóló ábrázolás, amelyből hiányozna az utalás a köztársaság ellenes erők rejtett finanszírozására, titkos körökre és klánokra, akik a politikát befolyásolták. Ferenc József császár halála és az elvesztett háború mélyen megrendítette a polgárságot. Az 1918 utáni szociális forradalom felerősítette a hatalomvesztés, a benuktatás és a bizonytalanság érzését. Egyértelműnek tűnt, hogy kit terhel mindezért a felelősség. Szocializmus, hanyatlás, demokrácia és zsidóság számos konzervatív osztrák számára (és ide tartozott a vállalkozó polgárság legnagyobb része is) egy

53 Steckl 2000: 19.

54 A kijelentések gyakran ugyanazon szerzőknél is önmaguknak ellentmondani látszanak. Hans Tietze híres művében ez olvasható: „így a nép emlékezetébe csak a zsidó, nem pedig az általános háborús paraziták vésődtek bele kitörölhetetlenül, jóllehet más rétegek sem üzérkedtek kevésbé sikeresen”, majd később megjegyzi „az biztos, hogy a zsidók kiemelkedő szerepet játszottak a katasztrófa éveinek háborús nyereségeiben, üzérkedéseiben és bankszódjéiben” (Tietze 1987: 276).

55 „Az üzérkedők közül sok volt a zsidó, és ők gyakran úgy viselkedtek, miként azt a filozófus Karl Popper is feljegyezte önéletrajzában, mint a tipikus újjgazdagok, s ezzel megerősítették a helyi antiszemitizmust.” (Hofmann 1988: 171.)

56 Bachinger–Matis 1974: 47.

kalap alá kerültek a háború után – kiváltképp Bécsben, ahol a szociáldemokraták kezében volt a hatalom.⁵⁷

3. tézis: Az átalakulás 1918-as és 1919-es éveitől és az inflációs időszak szülte értékrendbeli káosz következtében a vállalkozó polgárság széles körében megerősödött az a nézet, amely a demokráciának nem sok jót tulajdonított, és amelyben már a későbbi autoriter fejlődés és rezsim gyökerei is felfedezhetőek voltak.

A régi osztrák vállalkozó polgárság egy másik, idegen világban találta magát. A hagyományos kapcsolatok elvesztését és a sokáig érinthetetlen társadalmi presztízs csökkenését fájdalmasan érezte meg Friedrich Pacher von Theinburg, osztrák textilgyáros, amikor 1927-ben hetvenedik születésnapja alkalmából a korábbi munkásainak és alkalmazottainak valamikor szokásos jókívánságai elmaradtak.⁵⁸ Pacher számára a sértés kiváltója kézenfekvő volt: a szociáldemokráciát és a szakszervezetet terhelte a felelősség. A Miller-Aicholz családban is a szociáldemokráciát tekintették az elszenvedett vagyoni és életmódbeli veszteségek okozójának.⁵⁹ Jelentős szerepet játszott e megítélés kialakulásában, hogy Bécs városa igényt támasztott August II. Miller-Aichholz hütteldorfi villájára. Még ha a tranzakció végül kompromisszummal zárult is, az esetet „kommunista kormányunk zsarolásként” élték meg.⁶⁰ Ha az ilyen vélekedéseket néhány, az 1918-as átalakulás következtében hozott radikális intézkedés még érthetővé és magyarázhatóvá is tette, aligha alakulhatott ki valódi demokratikus érzék a következő évtizedben, ahogy ez a Miller-Aichholz család „keresztény rendi állammal” szembeni magatartásán is megmutatkozott. „A család – miként általában a polgárság mértékadó része – nagyon hamar meg tudott barátkozni az autoriter kormányzattal.”⁶¹

Peter Berger véleményét idézve a két háború közötti vállalkozók politikai magatartása „új protektorok kereséseként” interpretálható.⁶² „A demokrácia kinövésével” szembeni elutasítás furcsa szövetségeket kovácsolt össze. Ilyenre példa a gazdaságban érdekelt polgárság egy részének közeledése a kispolgári-agrárius orientáltságú tömegpártokhoz és *Heimwehr*-szervezetekhez, az autoriter „rendi államhoz” fűződő kötődés és – egy kisebb vállalkozói csoport által táplált – fantáziálás az Anschlußról, a Németországhoz való csatlakozásról. A két háború közötti osztrák vállalkozó polgárság, politikai kötődéseik stb. történetében számos paradox vonás lelhető fel és nem hiányzik belőle bizonyos mértékű skizofrénia sem. Ez jellemezte a gazdasági elit és a keresztényszocialista párt közötti kapcsolatot és

57 Lásd Pauley 1990: 224.

58 Bruckmüller–Ulsperger 1993.

59 Vö. Kühschelm 2000: 140 skk.

60 Kühschelm 2000: 143 sk., (idézet) 144.

61 Kühschelm 2000: 145.

62 Vö. Berger 1995: 396.

viszonyt is. A kifejezett politikai katolicizmus és a kifelé hirdetett antiszemita (a „zsidó fináncnöke”, a „bankár és tőzsdéző zsidók” elleni) retorika dacára a párt bonyolult helyzetben volt, hiszen másfelől rá volt utalva a(z olykor zsidó) bankárok és iparosok támogatására és pénzére (is), akik viszont többnyire a régi osztrák liberalizmus felé hajlottak, amely ugyanakkor hagyományosan és tartósan harcban állt a katolikus egyházzal. Karl Kraus is gyakran utal erre a paradox helyzetre, pl. arra, hogyan revideálta álláspontját a keresztényszocialista pártújság, a *Reichs-post*, miután ismertté vált Boselnak az egyetem részére tett adománya: „a keresztényszocialista választási agitáció hangos volt a gyalázkodástól [...], hogy az ellenfeleket a zsidók büdös pénzeivel való kitalált kapcsolat révén lealacsonyítsák, e pénzek eredete a keresztény lelkiismeretet sokkal kevésbé izgatta, mint a pénz tulajdonosainak származása.”⁶³ Milyen ellentmondásos lehetett az osztrák zsidó vállalkozó polgárság helyzete ilyen körülmények között? Szigorú antimarxizmusuk nemcsak a keresztényszocializmussal kapcsolta őket össze, de a (fél)katonai jellegű *Heimwehr*rel is, ezek az antidemokratikus szervezetek egyaránt élvezték bankárok (pl. a kikeresztelkedett Rudolf Sieghartot⁶⁴ vagy Louis Rothschildot gyakran emlegették ilyen összefüggésben) és nagyiparosok (pl. a lőszerkirály Fritz Mandl) anyagi támogatását. Az egykor főleg a liberalizmust támogató és azzal szimpatizáló osztrák zsidó polgárságnak a két háború között jóval nehezebb volt értékrendjének és törekvéseinek megfelelő „politikai hazát” találni.⁶⁵

Idéztünk már néhány érvet mellett, milyen rozoga lábakon állt a fiatal demokrácia. Gyengeségének további bizonyítéka a politika és a gazdaság között fennálló titkos vagy legalábbis annak vélt kapcsolatháló, a „szürke eminenciások” titokzatos működése. Az első, akire ezt a bélyeget a kapcsolatok titokban tartására tett minden erőfeszítés ellenére rásütötték Gottfried Kunwald, pénzügyi szakértő volt, Prälát Seipel szövetségi kancellár gazdasági tanácsadója.⁶⁶ Néhány évvel később, 1928 táján „Rudolf Sieghart, a *Bodenkreditanstalt* vezére körüli klán” határozta meg „az ország politikai kultúráját”.⁶⁷ Ehhez a körhöz tartozott a *Bodenkreditanstalt* egykori igazgatója és a jegybank akkori elnöke, Richard Reisch, a bank jogásza, Viktor Kienböck, egyben pénzügyminiszter és Seipel közeli tanácsadója közel hat éve. Hogyan működött a gyakorlatban ez a kapcsolati háló? A személyi kört számos összeférhetetlenség fűzte még szorosabbra. Így Reisch a *Nemzeti Bank* elnöki fizetése mellé évi 30.000 schillinges nyugdíjat kapott a *Bodenkre-*

63 Kraus 1924: 137. Kézenfekvő az asszociáció Lueger, bécsi polgármester híres-hírhedt mondatára: „Én mondom meg, ki a zsidó.” [„Wer a Jud’ is, bestimm i.“]

64 Sieghart talán nem jó példa, mivel kikeresztelkedett, de a *Heimwehr* antiszemitizmusával való konfrontáció bizonyára őt is szorongással töltötte el.

65 Még a legkevésbé antiszemita beállítódású nagypárt, a szociáldemokraták egy része is támadást indított a „bankár, illetve tőzsdéző zsidók” ellen. A szociáldemokraták sem tudtak „ellenállni a kísértésnek, hogy ne utaljanak a »zsidógyűlölők« [Judenfressern], a »bankár zsidók«, a »zsidó tőke« és a »hazai zsidóság« közötti baráti viszonyra” (Pulzer 1990: 132).

66 Meysels 1985: 219.

67 Vö. Mattl 1994: 73. Sieghart működéséhez: „Dr. Sieghart állami hivatalból jött, tudta, hogyan lehet számtalan szívesség révén a köztársaság uralkodó pártjához kapcsolatot találni, még az általa vezetett bank költségére tett szívességek révén is, és így ha szükségessé vált, számíthatott a segítségre” (Federn 1932: 415).

dittől és ennek konzernvállalataiban is szerepet vállalt; s bizonyára nem véletlenül dolgozott Sieghart fia sem Kienböck ügyvédi irodájában.⁶⁸ A *Veitscher Magnesitwerken*él vizsgálta adócsalási ügy nyomozása, amelynek elnöke Sieghart volt (s több mint kétmillió schillingről volt szó), Kienböck pénzügyminiszter döntésével zárult le, szabályszerű büntetőeljárás helyett az ügyet egy egyszeri, 40.000 schillinges bírsággal intézték el. Kienböck neve feltűnően sokszor tűnt fel. Seipel halála, 1932 után Kienböck, aki időközben a *Nemzeti Bank* elnöke lett, kizorított a Kunwaldot és Dollfuß egyik tanácsadójává lépett elő.⁶⁹

A gazdaságnak a politikára, és viszont gyakorolt befolyásával egy másik terepen is találkozhatunk, az 1920-as évek bankbotrányai és -csődjei kapcsán, amelyek az 1918 utáni megnövekedett, s nagyrészt spekulatív alapítási láznak voltak a következményei. Az 1923 és 1926 közötti bankösszeomlások nagy sorozatában alig akadt olyan eset, amelybe ne bonyolódta volna bele a keresztényszocialista vagy a nagynémet párt reprezentánsai,⁷⁰ a „spekulációs eufória” a polgári pártok legmagasabb köreiig felért.⁷¹ Így bukkan fel az úgynevezett *Postsparkasse*-botrányban Kienböck neve is, nem központi figuraként (ez egyértelműen Bosel volt), de mint aki (Seipelhez hasonlóan) tudott róla. A botrányba belekeveredettek névsora olyan, mint az osztrák politika „Who is Who”-ja, szinte valamennyi akkor hivatalban levő kormánytagra kiterjedt: Ramek szövetségi kancellár, Ahrer pénzügyminiszter, Schürff nagynémetpárti kereskedelmi miniszter és maga Klimesch, a *Postsparkasse* alelnöke. A lakosság botrányról kialakított értelmezése bizonyára nem erősítette a politikába vetett bizalmat, s az is a politika felelősségét mutatta volna, ha az egészről nem tudtak volna semmit.⁷² Maradt a megvásárolhatóság imázsa, s ebben nem állt messze egy „banánköztársaság” sajátságaitól.

Több konfliktusmező keveredik itt össze. Az osztrák bankviszonyokban végbement koncentrációs folyamat, amelynek nagy múltú, híres bankok is áldozatul estek (a *Depositbank* 1924-ben, az *Union- und Verkehrsbank* 1926/27-ben, *Bodenkreditanstalt* 1929-ben), felerősítette a „túlélő” bankok befolyását és az ezeket vezető igazgatók hatalmát. Nem véletlen tehát, hogy a „szürke eminenciások” szinte kizárólag a legmagasabb pénzügyi körökből kerültek ki. Egyetlen tulajdonos vagy család kezében sem koncentráldott olyan ipari hatalom, amely megközelíthette volna a Wittgensteinek háború előtti birodalmát. Ha egyes nagyiparosok kulcspozícióba kerültek a politika és a gazdaság közötti végzetes szövevényben, akkor ezek megegyeztek a nagy szervezetek vezető tisztségviselőivel, pl. az Osztrák Iparszövetség [Hauptverband der

68 Ausch 1968: 323, 328.

69 Meysels 1985: 265.

70 Még mindig Ausch munkája dokumentálja legkimerítőbben az 1920-as évek bankbotrányait. (Ausch 1968)

71 Mattl 1994: 73. Az egyik különösen gyakran felmerült név ebben az összefüggésben a stájer tartományi kormányzó, Dr. Rintelen neve volt.

72 „Dr. Kienböck (pénzügyminiszter) most azt bizonygatja az újságokban, hogy a Postsparkasse és a Bosel-ház közötti üzletről minisztersége idején nem volt tudomása.” *Die Neue Wirtschaft. Wiener Organ für Finanzpolitik und Volkswirtschaft* Nr. 42. 1926. október 21. 1.

Industrie Österreichs] elnöke, a gépgyáros Ludwig Urban esetében, az ő hatalma és befolyása a hivatalából eredt. Ehhez társult továbbá, hogy a botrányokkal szemben különös érzékenységet mutató tartományi bankoknak – a legtöbbet 1918 után alapították – elsősorban Bécs „vízfejűsége” elleni bástyákként kellett szolgálniuk. Bécs kétszeresen is a figyelem középpontjában állt, egyrészt a nagy osztrák részvénytársasági bankok székhelyeként és a „zsidó finánc-tőke” központjaként, másrészt a szociáldemokraták által kormányzott „vörös Bécsként”, s emiatt a „fekete” tartományok politikai ellenségeképeként. A bankok, pártok és *Heimwehr*-szervezetek között különösen szoros volt a kapcsolat Stájerországban és Tirolban. Míg a támogatás eleinte a *Heimwehr* anyagi finanszírozására korlátozódott, addig 1930 ősze után a felfegyverzett csoportok közvetlenül is részt vettek a keresztényszocialista kormányzásban.

Az ipar is viszonylag korán és egyértelműen kialakította álláspontját a nagy szervezetein keresztül. A *Heimwehr* és az Osztrák Iparszövetség között a húszas évek elejétől állt fenn kapcsolat. Ez a kapcsolat az évtized végére mind intenzívebbé vált, amikor a társadalom militarizálása is nagyobb lendületet vett (lényeges cezúrát jelent ebben az igazságügyi palota felgyújtása a Schattendorf-perben hozott ítélet után), és az osztrák nagyiparosok között is mind inkább elterjedtek az olyan autoriter vélemények, hogy Ausztriában véget kell vetni a demokráciának.⁷³ Az 1930-as években a válságos gazdasági viszonyok miatt még inkább kiéleződött a helyzet. E tendencia az Iparszövetség részéről a parlament nélküli, különleges teljhatalommal felruházott polgári kormánypolitika támogatásában csúcspontba ért.⁷⁴ Állam és vállalkozás szorosan egymásba fonódott. Különösen kitűntek ebben a felsőstájer nehézipar képviselői; a vasművek és bányák igazgatói kezdettől fogva saját szakállukra politizáltak és megpróbálták félresöpörni a kollektív szerződéseket és a társadalompolitikai intézkedéseket.⁷⁵ A stájer iparból a *Heimwehr* kasszába vándorló pénzfolyam már 1921-től kimutatható.⁷⁶ Anton Apold vezérigazgatósága alatt a német többségi tulajdonban lévő *Alpine Montan*, a legnagyobb osztrák iparvállalat, a *Heimwehr*-mozgalmat támogató ipar legfontosabb reprezentánsa volt (a stájer *Heimwehr*-mozgalom egyébként a nemzetiszocialista hatalomátvétel után beolvadt az NSDAP-ba). Amikor egyértelműen megmutatkozott Apold nemzetiszocialista szimpátiája, teljes fizetés mellett elbocsátották. Ám az új, háromtagú elnökségben is helyet kapott a „keresztény rendi állam” két lojális képviselője mellett egy bevallottan nemzetiszocialista személy, Dr. Meindl. Régóta létező – bár néhány kivételnél, mint amilyen az *Alpine* is téves – nézet, hogy a náci Németország 1938 előtt a gazdaságban keresztül hatolt be Ausztriába.⁷⁷

73 Vö. pl. Karl Hass kutatásait a témában. Az Iparszövetség elnöke, Ludwig Urban belekeveredett a *Heimwehr* egyik fegyverbotrányába, s emiatt feljelentést is tettek ellene. Az ügyet – miként sok másikat is – elaltatták. Vö. Sturmayer 1995: 349.

74 A parlament feloszlását és a szociáldemokrata párt betiltását az 1934-es „februári felkelés” után az Iparszövetség egyértelműen pozitívan értékelte. Lásd: Sturmayer 1995: 347.

75 Vö. Matzl 1994: 79.

76 Schleicher 1999: 478.

77 Ez a tézis jól illik, még ha nem is szándékosan, Ausztria áldozat-mítoszához.

A figyelemnek ugyanakkor talán mégis inkább a kisállam demokratikus alapjainak az osztrák iparosok és bankárok, s természetesen politikusok sora általi állandó aláásására kellene irányulnia. Új súlypontokról is szó lehetne. Így a Pfimer-puccs viszonylag gyorsan operett-puccsként végződött, de mégiscsak ez volt *de facto* az első erőszakos kísérlet egy fasiszta diktatúra megalapozására, ami egyben egy „mély politikai értékválság” kifejeződése is.⁷⁸ A nagy osztrák bank, a *Creditanstalt* 1931-es összeomlása pedig egy másik cezúrát jelentett.

Bécs pénzügyi központként immár teljesen elvesztette az 1918 után amúgy is leszűkült jelentőségét, s ezzel összefüggésben – és az antiszemita, antiliberális irányzatok által felerősítetten – ment végbe a bécsi univerzális bankok előjáróinak és igazgatóinak jelentőségvesztése. A *Creditanstalt* (CA) csődje tovább szította az antiszemitizmust. Alexander Spitzmüller, aki a krízist követően a CA vezérigazgatójává lépett elő, „a kormány azon fáradozásairól” emlékezik meg, „hogy a lakosság körében a zsidó bankár bűnözők meghurcolásával népszerű eredményeket érjenek el.”⁷⁹ Ráadásul mint írja „Buresch (szövetségi kancellár) kijelentése szerint [...] egy a zsidó bankvilágból jövő személy eleve ki volt zárva.”⁸⁰

A későbbi szereposztások egyértelműen pártpolitikai befolyásra utalnak, határozott bizonyíték erre Josef Johams, egy meggyőződéses keresztényszocialista, kinevezése a CA vezérigazgatójává. Ernst Mosing kinevezése a *Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft* igazgatótanácsának elnökévé szintén a keresztényszocialistákhoz fűződő közeli kapcsolataira épült. A párttagsági könyv mellett az állam iránti lojalitás és bizonyos diákszervezetekhez való tartozás (néhány ilyen szövetség pártkader-képző helyként szolgált) nagy jelentőséggel bírt a későbbi karrierre nézve. Az osztrák bankkoncentráció sajátos folyamata miatt, amelynek végén a CA szanalásával egyetlen bankóriás maradt talpon, s ennek többségi tulajdonosa maga az osztrák állam volt, az állam képviselői, magas rangú minisztériumi hivatalnokok, korábbi miniszterek stb. is nagyobb súlyra tettek szert a bankokban. Az új hálózatot kiegészítették azok a szövetségek, amelyek korábban az elit klubokban és egyesületekben szövődtek. További összetevője az összképnek a nemzetiszocialista Németországtól való félelem, a félelem, amely sok vállalkozó polgárt a „keresztény rendi állam” kormányzatának támogatására vagy még nagyobb opportunizmusra sarkallt.

„Jó néhány keresztényszocialista, aki szíve mélyén még mindig a Habsburg-restauráció lehetőségét remélte, és akit megrémített a Németországban zajló terror, nyíltan a csatlakozás, az Anschluß ellen szólt, mert Németország vezére meg akarta törni a nagy egyház hatalmát. A harmadik birodalomban zajló állandó pogromok pánikot keltenek a vagyonos osztrák zsidók körében. A végzet elől menekülve, ami akkor várná őket, ha a barna áradat Ausztriát is elborítaná, egyaránt készek voltak a fasizmus,

78 Schleicher 1999: 480.

79 Spitzmüller 1955: 358.

80 Spitzmüller 1955: 362.

a monarchia vagy a demokratikus köztársaság támogatására. Azokat, akik az autoriter kormányzatot támogatták, megvetően „Dollfuß-zsidóknak” nevezték.”⁸¹

„A megtévesztett zsidó tőkés tipikus”⁸² alakjaként jellemzi Gedye az osztrák lőszerkirályt, Fritz Mandlt:

„Ahol megfelelő hőmérsékleten szervírozták a pezsgőt, gyakorlott kezek mixelték a koktélt és friss kaviárt szolgáltak fel, ott lehetett Fritz Mandlt is megtalálni; gyakran Starhemberg (*Heimwehr* vezető), még gyakrabban annak hercegi fivére társaságában. Különösen kedvelt találkozó helyük volt a Koblenzl bár szabadtéri terasza, amely jó néhány vad *Heimwehr*-tívornyát is látott.”⁸³

Ha az ilyen és ehhez hasonló⁸⁴ ábrázolásoknak hiszünk, újra kiteljesedik a dekadencia és a luxusfogyasztás képe. Ha az Anschluß évének közelségére is gondolunk az egész hasonlatossá válik „egy tánchoz a kitörő vulkán szélén”.⁸⁵

4. tézis: „Az igazgatótanácsba való lecsúszás egy történelmi folyamat része, a hanyatlás egyik állomása, amely megtörte Ausztria egykori uralkodó osztályát.”⁸⁶

Az 1918-as és 1919-es tartós struktúraváltozás hangsúlyozása semmiképpen nem rejtheti el a kapitalizmus szerkezetváltozásának hosszú távú következményeit, amely alapján a családi vállalkozás menedzseri vállalattá alakult. A folyamat a Habsburg-monarchiában körülbelül a századfordulón kezdődött és az 1920-as években gyorsult fel. Az „igazgatótanácsba való lecsúszás” frázisa egyre gyakrabban volt olvasható különböző újságokban, így például a *Die Neue Wirtschaft* fent idézett cikksorozatában. A cikk valódi apropóját a J. M. Miller & Co. cég csődön kívüli egyezsége szolgáltatta 1927-ben. Az írás (megtűzdelve a hanyatlás és a pusztulás kifejezéseivel) olyan, mint az itt bécsi patrícusságnak nevezett régi osztrák vállalkozó polgárság hatyúdala. Az olyan nagy nevek, mint az Auspitz, Lieben, Gomperz stb. eltűntek a sajtó gazdasági rovataiból, vagy csak valamilyen gondjuk

81 Gedye é.n.: 67.

82 Gedye é.n.: 67.

83 Gedye é.n.: 68. Kézenfekvő az összehasonlítás Castiglionival: Miként Castiglioni, úgy Mandl is színésznőt vett feleségül, Hedi Kieslert, aki meztelen felvételei révén vált híressé (az *Ekstase* című filmből). Egy anekdota még ide kívánczik: féltékenységből, hogy a felvétel szélesebb elterjedését megakadályozza, Mandl felvásárolta a filmet.

84 „[E]gyik helyről a másikra jártunk – Kerzenstüberl, Berta Kunz, Sanssouci-Bar, Kaiser-Bar, Reiss-Bar és Rottenbar – sokat ittunk, gondtalanul tréfálkoztunk, körülvéve új urakkal a hízelgő-elitből” (Spiel 1989: 121).

85 Spiel 1989: 126.

86 Az idézet Peter German „Abstieg zu den Verwaltungsräten” [Lecsúszás az igazgatótanácsba] című cikkéből való. (*Die Neue Wirtschaft* Nr. 31. 1927. október 13.) A cikk replika egy előző héten megjelent cikkre, amely „Der Verfall des Wiener Patriziertums. Einige Randbemerkungen zum Fall Miller-Aichholz.” [A bécsi patrícusok pusztulása. Megjegyzések a Miller-Aichholz ügy kapcsán] címmel a Miller-Aichholz cég hanyatlásával foglalkozott. (*Die Neue Wirtschaft* Nr. 30. 1927. október 6. 3 sk.)

kapcsán bukkanak fel újra. A tézisként használt idézet a folyamat szükségszerűségét feltételezi,⁸⁷ a továbbiakban ezt vizsgáljuk meg közelebbről.

A kiindulópont újra a Miller-Aichholz család, amelynek cége példaként segítségül hívható a társadalmi és gazdasági szerkezetátalakulás bemutatásához. Bár a *Der Oesterreichische Volkswirt* a J. M. Miller & Co. hanyatlásához vezető egyezség kapcsán azt állította, hogy ez „iskolapéldája az utódok arra való képtelenségének, hogy az elődök által megszerzett nagy vagyont a harmadik és negyedik generációban is együtt tartsák, és tovább vezessék az örökölt üzletet”,⁸⁸ vagyis a Buddenbrook-effektussal magyarázta az esetet. Addig 1911-ben, amikor a család elhatározta a vegyészeti gyár eladását (a Miller-féle hruschauti szódagyár fúzióját az *Aussiger Vereinn* vegyi és kohászati termelésre, kooperációban a *Bodenkreditanstalt*tal), a *Volkswirt* közvetetten egy másik okra utalt: „A Miller-Aichholz család, jóllehet a birodalom legnagyobb iparvállalatai közé tartozik, már régóta inkább nagyrésztvényes mint sem családi cég.”⁸⁹ Kühschelm is leszögezi, hogy a cég hanyatlása 1911-től kezd kirajzolódni, és 1919-ben már csak árnyéka volt önmagának.⁹⁰ Mégis hiba volna a fejleményeket kikerülhetetlennek tekinteni. A Miller-Aichholz család esetében több külső és belső körülmény összejátszása volt az, ami a céget 1927-ben a egyezségbe vezette (a vállalati szervezet változása, a Monarchia szétesése következtében fellépő anyagi nehézségek, belső családi problémák).

A Miller-Aichholz család anyagi veszteségei visszavezethetők voltak olyan viszonylag befolyásolhatatlan tényezőkre, mint a hadigazdaság, a politikai rendszer összeomlása vagy a pénz elértéktelenedése, de kétségtelenül szoros ok-okozati összefüggésben álltak a családi vállalkozások hosszú távú fejlődésével is. Mindkét körülményre nézve megállapítható ugyanakkor, hogy a család elmulasztotta a strukturális változásokhoz való igazodást.⁹¹

A cég anyagi hanyatlásának története nem utolsósorban a régi bécsi patriciusokról is jellemző képet rajzol.⁹² Az egyezségkor az 5–5,5 millió schilling aktívával szemben a passzív kétszer olyan nagy volt, 11,5 millió schilling. A család fáradozásai egy viszonylag tisztességes végjátékra kudarcot vallottak, nem sikerült titokban tartani

87 A szükségszerűség hangsúlyozására felhoz néhány ilyen fejlődést bemutató példát, a Dreher sördinasztiával már majdnem egy másik példát is felidéz, történetileg utal a régi osztrák nemesség sorsára, amely ezt az igazgatótanácsba való lecsúszást már maga mögött tudta.

88 ÖVW 20. évf. Nr. 2. 1927. október 8. 31.

89 ÖVW 3. évf. Nr. 24. 1911. március 11. 457. További példaként említhető itt a Schoeller-féle cukorgyár szintén 1911-es eladása a *Bodenkreditanstalt*nak. A mindenkori konzern-rész növekvő tőkeszükségletét már nem tudták kielégíteni a magánbankok és a nagykereskedő cégek.

90 Kühschelm 2000: 123.

91 Vö. Stekl 2000: 19. Stekl ugyanitt közelebbről is kifejti a család hanyatlásának okait: korszerűtlen cégfelépítés, amely autokrata vezetési stílusra épült és egyben előmozdította a családtagok kilépését a társasági viszonyból; generációs ellentétek; elkésztett reakciók a konzern- és kartellalakítás révén fellépő változásokra a vállalati struktúrában; hibás politikai várakozások; szerencsétlen döntések a családi vagyon eladásakor; demonstratív ragaszkodás a családi vagyon maradákhöz 1918 után (a hadikölcsön és a vagyonadó vonatkozásában, vö. Kühschelm 2000: 126 sk.); téves gazdasági várakozások és rossz befektetések az Első Köztársaság idején.

92 Vö. Kühschelm 2000: 129 sk.

a gondokat és megakadályozni a botrányt. Ellenkezőleg, a *Neue Freie Presse*, a vállalkozó polgárság sajtója számára az anyagi összeomlás első oldalra való hírértékkel bírt, s a cikkben megsemmisítő ítélet hangzott el az utolsó rangidős cégfőnök, Heinrich Miller-Aichholz vállalkozói képességeiről.⁹³ A cikk elismerte a becsületességét, de ezt a tulajdonságot egy üzletemberre nézve, akinek mindig saját hasznát kell szem előtt tartania, különösnek és anakronisztikusnak tartotta: mint írta, Heinrich a „pénzügyi romantikusok” kihaló fajtájához tartozik, íme egy újabb rejtett utalás az új kvalitásokra, amiket az új kor hozott magával.

Teljesen más képet fest – nem meglepő módon – a *Die Neue Wirtschaft*. Bár a háború előtti régi bécsi patríciusságot itt is túlmagasztalják,⁹⁴ de csak azért hogy még határozottabb legyen a kontraszt a jelennel. A jelennel, amelynek az a sajátossága, hogy a bécsi patríciusok „nemcsak a pénzüket veszítették el, de a tartásukat is”, a patríciusok „többé nem festők és zenészek mecénásai, hanem horogkeresztesek és *Heimwehr*-tagok támogatói”.⁹⁵ Tudatosan vagy öntudatlanul hagyják, hogy kihasználja őket a „megbízójuk”, az „igazi hatalom birtokosa”⁹⁶ (kicsit később Urbant említik, az Iparszövetség elnökét). S hogy ezek az elsősorban a Miller-Aichholz esetből levezetett eredmények mennyiben általánosíthatóak? Több szálon is összekapcsolják a fő irányvonalakat: a strukturális változás folyamatát a korábban kifejtett tényezőkkel. Megfogalmazzák a vállalkozó polgárság ideológiai elcsábíthatóságát, a fiatal demokrácia gyengeségeit, amely titkos társaságok hatalmasságán keresztül felismerhető,⁹⁷ s az „új kapitalizmus” újdonságait, amelyek láthatóan összeegyeztethetetlenek a „régii kapitalizmus”⁹⁸ sajátosságaival.⁹⁹

Az „igazgatótanácsba való lecsúszás” sok esetben a kapitalista gazdasági rendszer belső szerkezetváltozásának volt egyértelmű kifejeződése. A vállalatok állandóan növekvő tőkeszükségletei hirtelen meghaladták tulajdonosaik tőkeerejét. Így azok gyakran arra kényszerültek, hogy vállalatukat részvénytársasággá alakítsák, ami után különböző nagyságú részesedésük maradt. Az ugyanakkor nem szögezhető le egyértelműen, hogy az eredeti tulajdonosok későbbi részesedés- és ebből adódó jelentőségszökkenése automatikus lett volna, miként azt a *Die Neue Wirtschaft* feltételezte.

93 *Neue Freie Presse* 1927. október 3. 4. és *Neue Freie Presse* 1927. október 4. 1 sk., 12 sk.

94 A „Der Verfall des Wiener Patriziats” című cikk ezekkel a szavakkal kezdődik: „A bécsi patríciusok kifinomult stílusa egykor városunk fénye és büszkesége volt. [...] A szabad művészetek és tudományok mecénásai voltak, élen jártak a konkordátum elleni harcban a képviselőházban, övék volt a legfinomabb, legnemesebb, leghatalmasabb életvitel.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.)

95 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

96 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

97 „A szálak igazi mozgatói óvatosan a háttérben maradnak.” *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

98 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 4.

99 Mint írják: „az új embereket [...] nem kötik hagyományok” és „a hatalom kulcsát erősen a kezükben tartják.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 4.) Az 1927. október 13-i replikában a Miller-Aichholz famíliát azok közé a családok közé sorolják, akik „megcsontosodott konzervatívizmusban” és „túlzott visszafogottságban” szenvednek, „amely a mai időkben szükségszerűen romlásba visz.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 31. 1927. október 13. 4.)

Sok olyan vizsgálati eredmény ismert, amelyek egyelőre nem állnak egymással kapcsolatban, és részben akár egymásnak ellentmondónak is tűnnek. Így pl. általánosan elfogadott a struktúráváltozás, a menedzserkapitalizmus kialakulásának jelentősége, újabb vizsgálatok azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a családi vállalkozások sokkal jobban tartották magukat, mint azt gyakran feltételezzük. Meglepő ez az eredmény, ha a tulajdonrészesedés egyre fokozódó elaprózódására gondolunk a mind népesebb, tulajdonrészeire igényt tartó családi körben – s ez nem csak a Miller-Aichholz családra igaz. További esettanulmányokra van tehát szükség, Ausztria esetében pl. a Schoeller és a Mautner-Markhof család vizsgálatára.

Az osztrák fejlődést vizsgálva fontos utalnunk két tényezőre: a fejletlen tőkepiacra (kevés osztrák nagyvállalat volt abban a helyzetben, hogy sikerrel fordulhatott volna közvetlenül külföldi hitelforrásokhoz) és az univerzális bankok ebből adódó jelentőségére, amelyeknek ezt a hiányosságot kellett kiegyenlíteniük. A bank–ipar kapcsolat az 1920-as években – a kiegyenlítettebb magyarországi és németországi fejlődéssel ellentétben – elmélyült. Számos bankigazgató és bankelőjáró jutott központi szerephez az osztrák gazdaságban.¹⁰⁰ A fejlemény nem számított újdonságnak, hiszen már az 1890-es évek közepétől megfigyelhető volt. A bankok vezetősége – egy Ludwig Neutrath, a *Creditanstalt* vezérigazgatója, vagy egy Rudolf Steiner, a *Bodenkreditanstalt* igazgatóságának elnöke, hogy csak két példát említsünk – messzemenően anonim maradt. Befolyásuk külső jele az általuk birtokolt igazgatósági tagságok nagy száma volt (ami akár az ötvenet is elérhette). Mi különbözteti meg őket a régi osztrák vállalkozó polgárság azon részétől, amely szintén számos ipari pozíciót birtokolt, de akinek fejlődését rosszállóan az „igazgatótanácsba való lecsúszásként” értékelték? A bankvezéreknél futottak össze az információk, ők voltak a hálózat központjai, ők koordinálták a vállalatok közötti tevékenységet: a hatalom és a befolyás ebből az információkereskedői, „big linker” szerepből következett.¹⁰¹ „Pozicionális” vagy „befolyási elitként” kiegészítették, illetve helyettesítették a régi „plutokrata elitet”, amely még a nagy vagyonok összegyűjtésében jeleskedett.¹⁰² Az ilyen központi szerep betöltésére való képesség hiányzott a patricius családok képviselőiből.

Úgy tűnik, mintha az osztrák vállalkozó polgárság története katasztrófák és törések története lenne, de a helyzet nem ilyen egyszerű. Dacára minden

100 Mathis véleménye szerint is hasznos lenne a chandleri modell módosítása az osztrák viszonyokra (több átmeneti ideáltípus felállításával a tulajdonstruktúrára nézve). Lásd Mathis 1990: 21 sk. Mathis megkülönbözteti a tulajdonosi vállalatot, a többségi vállalatot és a menedzseri vállalatot. Ugyanakkor véleményem szerint Mathis alulértékeli a bankok jelentőségét, amelyet az irodalom kétségtelenül sokáig túlértékelt. A tulajdonosi és menedzserkapitalizmus közötti átmenet nehezen megállapítható, nem utolsósorban azért, mivel a bankokban általános volt, „hogy az igazgatósági tagok keresnek az általuk hozott üzleteken”. Lásd Wiener Arbeiterkammer, Tagblattarchiv, *Neue Freie Presse* 1928. március 15. aus dem Gerichtssaale.

101 A hatalom és a befolyás lehetőségéről van szó. Az egy másik kérdés, mennyiben feleltek meg ennek a szerepnek. Az osztrák bankok és az ipari szektor közötti személyi átfedések mértékéről lásd Eigner 1997.

102 A terminológia Werner E. Mosse gazdasági elit definícióját követi (Mosse 1987).

megváltozott keretfeltételnek, amellyel a kisállamnak 1918 után szembe kellett néznie, egyértelműen akadt néhány sikertörténet is az osztrák vállalkozók két háború közötti történetében. A kikerülhetetlen katasztrófa-forgatókönyv ellenpéldájaként említhetnénk például a vorarlbergi Hämmerle textil-dinasztiát, az építőiparban Martin Kinket (*Firma Porr*) vagy a Meinl család által kiépített, határokon átívelő cégbirodalmat.¹⁰³ A két háború közötti időszak az alkalmazkodóképesség magasabb fokát követelte meg az osztrák vállalkozóktól és bankároktól. A vállalkozó polgárság egy része alacsony fokú alkalmazkodóképességet mutatott a korszak nehéz gazdasági viszonyaival szemben (amely végül világválságba torkolt), vagy a gazdasági struktúra változásaival szemben, annál nagyobbat viszont az autoriter politikai törekvések iránt. Magatartásuk nem igazán utal politikai éleslátásra vagy fejlett demokratikus érzékre.

EPILOGUS

Az osztrák vállalkozó polgárság soraiban tagadhatatlanul végzetes változásokat eredményezett a nemzetiszocialista hatalomátvétel. Már március 13-a éjszakáján letartóztattak 150 bank- és üzletembert, illetve gyárost, köztük az ottakringi sörgyáros Kuffnereket. Versenyfutás kezdődött az idővel, különösen az osztrák zsidók számára. Hagyományosan erőteljes jelenlétük az osztrák bankokban és biztosítótársaságokban, néhány iparágban és kereskedelmi ágazatban átfogó átrendeződést vagy inkább a vezető személyzet kicserélődését vonta maga után ezeken a területeken. A gyakran eltérő érdekeltségek miatt gyorsan felütötte fejét a felszabaduló helyekért folytatott pozícióharc a különböző náci frakciók között, a német és osztrák náciak között, a magánipar képviselői és az állami *Hermann Göring Werke* támogatói között. Számos „árjásító ügynökség” működött Bécsben különféle feladatokkal. Jó néhány, igen eltérő méretű vállalatnál az „árjásítás” során leváltották vagy likvidálták a tulajdonost, néhány kézműipari és ipari ágazatban egyenesen „fűnyíró szerű rendezésről” [Kahlschlagsanierung] beszélhetünk. Egyedül az *Österreichische Kontrollbank*nál „árjásított” nagyipari és nagykereskedői vállalatok száma elérte 102-t. Hogy csak néhány prominens példát említsünk: a Gerngross és a Herzmansky dinasztia elvesztette az áruházait, az *Ankerbrotfabrik* (a Mendl család tulajdonában), a *DelKa*, a *Lenzinger Zellstoff- und Papierfabrik AG*, a *Hotel Bristol* és a *Hotel de France* élén tulajdonosváltás következett be. Ausztria nagyrészt zsidók által vezetett magánbankházai (a legjelentősebb magánbankház a *Bankhaus Rothschild* volt) egyenesen halálra ítéltettek, a jelentőségükből a strukturális változások miatt amúgy is vesztett magánbankok többségét „árjásították”, s 1945 után sem tettek már szert lényegi szerepre. Az osztrák részvénytársasági bankok és biztosítótársaságok vezetőinek 60%-a cserélődött ki az

103 Vö. Stekl 2000: 20 sk.

„Anschluß” után,¹⁰⁴ az igazgatótanácsokban ez a szám a 75%-ot is túlszárnyalta. A *Creditanstalt* négytagú elnökségéből kettőnek, Franz Rottenbergnek és Oskar Pollaknak „faji” okokból kellett távoznia 1938 áprilisában. Az elbocsátottak száma az „Anschluß” követően az alkalmazottak körében a *Creditanstalt*nál 380 főt, a *Zentraleuropäische Länderbank*nál 205 főt tett ki. Az elbocsátás, nyugdíjazás stb. nem csak a zsidóságot érintette, hanem a „keresztény rendi állam” képviselőit és támogatóit is,¹⁰⁵ vagy bárkit, akit a hatalom új birtokosai nem kedveltek. Helyüket német és osztrák (szimpatizáns) nemzetiszocialisták vették át, vagy legalábbis olyan valakik, akiket megbízhatónak tartottak. A CA új felügyelő bizottságába így kerültek be olyan osztrák gyárosok, mint Herbert Auer-Welsbach, Heinrich Bleckmann, Hermann Rohmberg, Philipp Schoeller és Gottfried Schenker-Angerer. Az újjáalakított *Länderbank Wien AG*-ban Apold lett a felügyelő bizottság elnöke, újonnan választották be Georg Meindlt, aki időközben a *Steyr-Daimler-Puch AG* vezérigazgatójává lépett elő, és August Schmid-Schmidfeldent, aki az „Anschluß” előtt a stájer kereskedelmi kamara elnöke és párttag volt. A „keresztény rendi állam” képviselőinek helyét egy új nemzetiszocialista politikus- és hivatalnokgárda vette át.

Az ipari vállalkozások vezető pozícióiban sem volt kevésbé drasztikus a személycsere.¹⁰⁶ Már 1938 októberére kicserélődtek az igazgatótanács elnökei a 86 legnagyobb osztrák iparvállalat közül 54-ben. Számos vezérigazgató vesztette el pozícióját, nyugdíjazták vagy elbocsátották, így például Karl Planer (*Böhler*), Robert Hamburger (*Berndorf*), Fritz Mandl (*Hirtenberger*), Otto Strauss (*Ditmar-Brünner*), Ernst Fürth (*Solo*), Emil Fürst (*Vacuum Oil*), Kurt Fränkel (*Staatsbahngesellschaft*), Eugen Erhart (*Pottendorfer Spinnerei*), Otto Engländer (*Pulverfabrik Škodawerke-Wetzler*), Arno Demmer (*Wiener Lokomotiv-Fabrik*), Ernst Geiringer (*Hanf-, Jute- und Textil*), Victor Graetz (*Steyrermühl*). A nagypolgárság képviselői, így a sörgyáros Peter Reininghaus, az üvegygyáros Oskar Inwald-Wadtreu, a *Böhler-Werke* egyik főrészvényese, Eugen Friedländer vagy a Stakosch és Bloch-Bauer cukoripari

104 A cégvezetőtől fölfelé húzták meg a vezető pozíciók határát. Az adatok Peter Eigner és Dieter Stiefel előadásából valók (Eigner–Stiefel 2000).

105 Így például Martin Kinket, a bécsi kereskedelmi kamara és a bécsi iparszövetség elnökét, akit minden politikai funkció alól felmentettek az „Anschluß” után (Enderle-Burcel 1991: 125), Georg Heinrich Mautner-Markhofot (Enderle-Burcel 1991: 157) vagy az *Alpine Montangesellschaft* elnökét és vezérigazgatóját, Josef Obbereggert, akit 1940-ig a dachau-i majd a buchenwaldi koncentrációs táborba internáltak (Enderle-Burcel 1991: 171). Néhány esetben nehéz pontosan megítélni a pozíciócsere-t. Így például a CA vezérigazgatóját és az igazgatótanács elnökét, Josef Johamot, aki határozottan a rendi állam képviselője volt, csak egyszerű igazgatói taggá „degradálták”, a pozíciót a náci időkben végig megtartotta, sőt továbbiakat is kapott hozzá, különösen Jugoszláviában. A világháború után sikerült neki folytatnia a karrierjét, holott Jugoszláviában tíz éves börtönbüntetésre ítélték. A CA vezérigazgatói posztjának újbóli betöltése mellett az osztrák bankok és bankárok szövetségének elnökévé, illetve a bécsi tőzsdekamara elnökévé lépett elő (Enderle-Burcel 1991: 115 sk.). Karrierje csaknem töretlen maradt. Anélkül, hogy Johamot meggyőződéses nácinak akarnánk titulálni, illik rá a német bankárra, Hermann Absra alkalmazott kifejezés: „férfi minden időben” [„Mann für alle Jahreszeiten”] (Gall 1998).

106 Eigner 1997, különösen a 7. fejezet, Epilógus: „Kein Stein bleibt den anderen!” [Kő kövön nem marad!] 537 sk., 552 skk. Az eredmények a *Compass* különböző köteteknek és évfolyamainak összehasonlítására épülnek.

dinasztiák tagjai az emigráció, vagy a börtön és a koncentrációs tábor között választhattak. Az ő nevük többé nem bukkant fel.

Rendelkezésünkre áll egy másik vizsgálat a személycserék mértékéről 1939 végére nézve:¹⁰⁷ A 75 iparvállalatból 12-ben állt az „Anschluß” előtti személy az igazgatótanács élén, a 26 vezérigazgatóból csak kettő tudta megtartani a pozícióját. A 75 vállalatból 50-ben teljesen lecserélték a vezetést, az igazgatótanács, illetve a felügyelő bizottság elnökét, elnökhelyettesét, valamennyi igazgatósági tagot, vezérigazgatót. A személycserék mértékéről szóló pusztá számsoroknál jóval érzékletesebben ábrázolja a *Last Waltz in Vienna* [Az utolsó valcer Bécsben] című regény a *Länderbank* francia vezérigazgatójának, Henry Reuternek a kétségbeesett, részben sikeres, részben reménytelen fáradozásait annak érdekében, hogy megmentse (vagyis kimenekítse Ausztriából) a bank zsidó alkalmazottait.¹⁰⁸

A vezetőváltás és a tulajdonosok elmozdításának eredményeként új összefonódások jöttek létre a fent említett osztrák személyi kör és a *Deutsche Bank*, a *Dresdner Bank*, a *Hermann Göring Reichswerke*, az *IG Farben* stb. képviselői között. Hibás és elhamarkodott lenne az új vezető réteg valamennyi tagját meggyőződéses nemzetiszocialistának tartani. De valamennyien részt vettek a történesekben (sokan egyébként 1945 után is, ám ez már egy másik történet), és hogy miben vettek részt, az időközben mindegyikük számára világossá kellett, hogy váljék. A politikai korrumpálódás fent vázolt folyamata az osztrák esetben egyedülálló katasztrófába torkolt, aminek utóhatásai ma is érezhetők Ausztriában.¹⁰⁹ Ausztriának ma is gyenge a polgársága, amely a két háború között döntő vérveszteséget szenvedett el. Ausztria nem tudta pótolni azt a veszteséget, amelyet az osztrák vállalkozó polgárság a zsidó polgárság csaknem teljes kiirtása miatt a náci időkben elszenvedett. Mindez sok szempontból nyitott sebként tátong ma is.

Fordította: *Klement Judit*

FORRÁSOK

Das Jahrbuch... 1929.: *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft 1929. Bibliographische Beiträge zur Wiener Zeitgeschichte.* Planer, Franz (Hrsg), Wien, é.n.

Die geistige Elite Österreichs. Ein Handbuch der Führenden in Kultur und Wirtschaft. Wien, 1936.

Der Oesterreichische Volkwirt [ÖVW]

Die Neue Wirtschaft. Wiener Organ für Finanzpolitik und Volkswirtschaft

¹⁰⁷ Eigner 1997: 537 skk., 552 skk.

¹⁰⁸ Clare 1990. A szerző apja, Ernst Klaar a *Länderbank* cégvezetője volt Bécsben és Prágában. Neki nem sikerült megmenekülnie, 1942-ben az auschwitzzi koncentrációs táborban halt meg.

¹⁰⁹ Az Osztrák Köztársaság sem vonható ki a felelősség alól, Ausztria csak részleteiben adott számot a múltjáról.

Die Stunde
Neue Freie Presse
Neues Wiener Journal

- Bauer, Otto <1923> 1976: *Die österreichische Revolution*. Wien
 Clare, George 1990: *Last Waltz in Vienna. The Destruction of a Family 1842–1942*. London
 Engel-Jánosi, Friedrich 1974: *...aber ein stolzer Bettler*. Graz
 Gedye E. R. é.n.: *Die Bastionen fielen. Wie der Faschismus Wien und Prag überrante*. Wien
 Hofmann, Paul 1988: *The Viennese. Splendor, Twilight, and Exile*. New York
 Kraus, Karl 1923: *Metaphysik der Haifische*. Fackel Nr. 632–639. 1923. október
 Kraus, Karl 1924: *Ehre, wem Ehre gebührt*. Fackel Nr. 640–648. 1924. január
 Mises, Ludwig von 1978: *Erinnerungen*. Stuttgart–New York
 Spiel, Hilde 1989: *Die hellen und die finsternen Zeiten. Erinnerungen 1911–1946*. München
 Spitzmüller, Alexander 1955: „...und hat auch Ursachen, es zu lieben.“ Wien
 Tietze, Hans 1987: *Die Juden Wiens. Geschichte – Wirtschaft – Kultur*. Reprint a 2. kiadás alapján, Wien
 Tschuppik, Karl 1922: Kamillo Castiglionis Ritt nach Deutschland *Neues Wiener Journal* 1922. november 1.
 Zweig, Stefan 1981: *A tegnáp világa*. Európa Könyvkiadó, Budapest
 Zweig, Stefan 1985: *Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt am Main

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ausch, Karl 1968: *Als die Banken fielen. Zur Soziologie der politischen Korruption*. Wien
 Bachinger, Karl 1981: *Umbruch und Desintegration nach dem Ersten Weltkrieg. Österreichs wirtschaftliche und soziale Ausgangssituation in ihren Folgewirkungen auf die Erste Republik*. Habilitáció, Wien
 Bachinger, Karl – Matis, Herbert 1974: *Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung*. Graz
 Bartley, William W. 1999: *Wittgenstein. Ein Leben*. München
 Berger, Peter 1995: Ökonomische Macht und Politik. In: Tálós, Emmerich (Hrsg.) *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Wien
 Bruckmüller, Ernst 1993: Das österreichische Bürgertum zwischen Monarchie und Republik. *Zeitgeschichte* 20. 104–112.
 Bruckmüller, Ernst – Ulspurger, Elisabeth 1993: Friedrich Pachers Einschätzung der materiellen Situation vor und nach dem Ersten Weltkrieg. *Zeitgeschichte* 20. 104–112.
 Eigner, Peter 1997: *Die Konzentration der Entscheidungsmacht. Die personellen Verflechtungen zwischen den Wiener Großbanken und Industrieaktiengesellschaften, 1895–1940*. Disszertáció, Wien
 Eigner, Peter – Natmefőnig, Charlotte 1998: Bank- und Industrieeliten in Österreich 1918–1945. In: *L'Europe centrale et orientale en recherche d'integration économique (1900–1950)*. Louvain-la-Neuve, 31–58.
 Eigner, Peter – Stiefel, Dieter 2000: *Forced Take-Over. Austrian Banks and Insurance Companies after the „Anschluß”*. Konferencia Alice Teichova tiszteletére a London School of Economics, 2000 szeptembere

- Enderle-Burcel, Gertrude 1991: *Christlich–Ständisch–Autoritär. Mandatare im Ständestaat 1934–1938*. Wien
- Federn, Walter 1932: *Der Zusammenbruch der österreichischen Kreditanstalt*. /Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 67. kötet/ Berlin–Tübingen
- Gall, Lothar 1998: A man for all season? Hermann Josef Abs im Dritten Reich. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 2. 123–175.
- Hall, Murray G. 1978: *Der Fall Bettauer*. Wien
- Hanisch, Ernst 1994: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien
- Hoffmann, Thomas 1990: *Der Fall Sigmund Bosel – Sigmund Bosels Fall. Über das Leben des jüdischen Kriegs- und Inflationsgewinners (1893–1924)*. Szakdolgozat, Wien
- Hubert, Ulrich 1990: *Schober. „Arbeitermörder“ und „Hort der Republik“*. *Biographie eines Gestrigen*. Wien–Köln
- Kühschelm, Oliver 2000: Vom glanzvollen Aufstieg bis zur „Tragödie alten Reichtums“. Familien- und Firmenstrukturen im Haus Miller–Aichholz. In: Steckl, Hannes (Hrsg.) *Bürgerliche Familien. Lebenswege im 19. und 20. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VIII./ Wien–Köln–Weimar, 109–167.
- Lewinsohn, Richard 1925: *Die Umschichtung der europäischen Vermögen*. Berlin
- März, Eduard 1981: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe*. Wien
- Mathis, Franz 1987: *Big Business in Österreich. Österreichische Großunternehmen in Kurzdarstellungen*. Wien
- Mathis, Franz 1990: *Big Business II. Wachstum und Eigentumsstruktur der österreichischen Großunternehmen im 19. und 20. Jahrhundert. Analyse und Interpretation*. Wien
- Mathis, Franz 1996: „...weil Herr Castiglioni in Österreich eben nicht verfolgt werden darf.“ Ein Justizskandal und seine mediale Rezeption. In: Gehler, Michael – Sickinger, Hubert (Hrsg.) *Politische Affäre und Skandale in Österreich. Von Mayerling bis Waldheim*. 2. kiadás, Thaur–Wien–München, 185–193.
- Mattl, Siegfried 1994: 1928 – ein historischer Reisebericht. In: Gutkas, Karl (Hrsg.) *Die Achter-Jahre in der Österreichischen Geschichte des 20. Jahrhunderts* /Schriften des Instituts für Österreichkunde 58./
- Mentschl, Josef – Otruba, Gustav 1965: *Österreichische Industrielle und Bankiers*. Wien
- Meysels, Lucian 1985: *In meinem Salon ist Österreich. Bertha Zucker кандl und ihre Zeit*. Wien–München
- Mittenzwei, Ingrid 1998: *Zwischen gestern und morgen. Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VII./ Wien–Köln–Weimar
- Mosse, Werner E. 1987: *Jews in the German Economy. The German-Jewish Economic Élite 1820–1935*. Oxford
- Pauley, Bruce F. 1990: Politischer Antisemitismus im Wien der Zwischenkriegszeit. In: Botz, Gerhard – Oxaal, Ivar – Pollak, Michael (Hrsg.) *Eine zerstörte Kultur. Jüdische Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*. Buchloe
- Pongracz, Nikolaus 1994: *Die Familie Kink. Aufstieg einer Wiener Großbürgerfamilie*. Szakdolgozat, Wien
- Pulzer, Peter 1990: Spezifische Momente und Spielarten des österreichischen und des Wiener Antisemitismus. In: Botz, Gerhard – Oxaal, Ivar – Pollak, Michael (Hrsg.) *Eine zerstörte Kultur. Jüdische Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*. Buchloe

- Sandgruber, Roman 1995: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien
- Schleicher, Barbara 1999: *Heißes Eisen. Zur Unternehmenspolitik der Österreichisch-Alpine Montangesellschaft*. Frankfurt
- Steckl, Hannes 2000: Bürgertumsforschung und Familiengeschichte. In: Steckl, Hannes (Hrsg.) *Bürgerliche Familien. Lebenswege im 19. und 20. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VIII./ Wien–Köln–Weimar
- Sturmayr, Gerald 1995: Industrielle Interessenverbände: Ringen um Einheit. In: Tálos, Emmerich (Hrsg.) *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Wien
- Torberg, Friedrich 1995: *Die Tante Jolesch. Der Untergang des Abendlandes in Anekdoten / Die Erben der Tante Jolesch*. Wien
- Zapf, Wolfgang 1965: *Wandlungen der deutschen Elite: ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen, 1919–1961*. München
- Ziegler, Dieter 2000: Die wirtschaftsbürgerliche Elite im 20. Jahrhundert: eine Bilanz. In: Ziegler, Dieter (Hrsg.) *Großbürger und Unternehmer*. Göttingen